

TÜRK DİLİ İLƏ MÜŞTƏRƏK DIALEKT SÖZLƏRİNİN SEMANTİK SAHƏSİNDƏ BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏR

Açar sözlər: mənə dəyişikliyi, müştərək sözlər, semantik xüsusiyyətlər, leksik vahidlər, dil daşıyıcıları

Key words: semantic changes, common words, semantic features, lexical units, native speakers

Ключевые слова: смысловые изменения, совместные слова, семантические признаки, лексические единицы, носители языка

Türkcə ilə müştərək dialekt sözlərində sinonimliyin yaranma səbəblərindən biri Azərbaycan dilinin şivələrində sözün semantik sahəsində baş verən dəyişikliklərdir. Türkcədə dev sözü “iri” mənasını bildirir (7, s. 168). Azərbaycan dilinin Qazax şivəsində onun dəv səs tərkibli forması (2, səh. 136) “iri”, “bədəncə kobud” mənalarında işlənir. Türk dilində “oğru” mənasını bildirən hırsız sözü isə Cəbrayıl və Zəngilan şivələrində mənə dəyişikliyi (“kobud” anlamında (1, s. 224)) ilə xırsız fonetik tərkibində müşahidə olunur və əvvəlki sözlə sinonimlik təşkil edir. Yaxud türk dilində “xaqan” mənasında kağan sözü qağan fonetik tərkibində Lənkəran şivəsində (1, s. 274), xırsız sözü isə Ağdaş, Mingəçevir şivələrində (2, s. 247) “qüvvətli” mənasını bildirir. Digər tərəfdən, müasir türk ədəbi dilində sinonimlik təşkil edən bəzi müştərək sözlər də Azərbaycan dilinin şivələrində həmin leksik-semantik keyfiyyəti qoruyub saxlayır. Azərbaycan dili şivələrindəki giyəv (Culfa, Ordubad, Zəngilan (2, s. 201) şivələri) və damad (Quba şivəsi (2, s. 119)); hər ikisi “kürəkən” mənasını bildirir və türk dilinin lüğət tərkibində müvafiq olaraq, damat və güvey formalarında işlənir), ey (Borçalı, Kürdəmir, Qazax şivələri (1, s. 152)) və yey (Quba, Ordubad şivələri (1, s. 545)) sinonimləri (türk dilində iyi “yaxşı”, yey sözü “daha yaxşı” anlamlarındadır (7, s. 412, 980)) Türkiyə türkcəsində də həmin kateqoriyadan olan mənaca söz qruplarındandır. Dialektlərə aid omonimlərdə eyni səs tərkibli sözlər müxtəlif (bəzən eyni) şivələrdə müxtəlif mənalar ifadə edir. Yegən sözü Cəlilabad şivəsində “bacıoğlu” və “ardınca gedən” mənalarını bildirir (1, s. 545). Burada mənalardan ancaq biri (bacıoğlu, qardaşoğlu) müasir türk dilinin lüğət tərkibi üçün səciyyəvidir. Borçalı, Qazax, Tovuz şivələrində fırın sözü “təndir” mənasını ifadə etdiyi halda, Daşkəsən, Şəmkir (o cümlədən, Tovuz) şivələrində çörək növünü bildirir (2, s. 185). Müştərək leksik vahid Türkiyə türkcəsində fırın şəklində

işlənərək “soba” mənasını verir. Müasir türk dilində “mamaça” mənasında ebe (7, s. 201)” sözünün şəkildəyişikliyinə uğramış əfçi forması Borçalı şivəsində “arvad işinə qarışan kişi”, Mingəçevir şivəsində “xəbərçi” mənalarında (1, s. 166) çıxış edir.

Eyni səs tərkibli (fonetik fərqləri nəzərə almaqla) müştərək sözlərin omonimlik yaradan mənaları türk ədəbi dilinə və dialektlərə aid ola bilər. Bu keyfiyyət həmin leksik vahidlərin əhəmiyyətli hissəsində müşahidə olunur: kədi/kedi (buzov; Azərbaycan dilinin şivələrində - pişik, türk dilində), dadı (kürəkən, şivələrdə - tərbiyəçi, türk dilində), xırsız/hırsız (qüvvətli, şivələrdə - oğru; türk dilində), kendi/kəndi (öz, türk dilində (7, s. 466) - taxıl üçün qab, Ağdam, Zaqatala, İsmayılı şivələrində (2, s. 275)), cingene/cingənə (qaraçı, türk dilində - əsəbi; Qarakilsə şivəsində (1, s. 79)), hemşirə/həmşirə (tibb bacısı, bacı, türk dilində (7, s. 332) - bibi, Şəki şivəsində (2, s. 220)).

Qarşılaşdırılan dialekt fərqlərinin digər qismini variantlı dialekt fərqləri təşkil edir. Bu zaman eyni sözün ifadə variantları qarşılaşdırılır və onların fonetik, semantik, qrammatik variantları fərqləndirilir (8, s. 31). Türk ədəbi dili ilə Azərbaycan dili şivələrinin fonem fərqi əks etdirən fonematik variantlar nisbətən çoxluq təşkil edir: dünür- düngür (quda), börek - bərə (içliyi olan xəmir yeməyi), dev-dəv (iri, iyi/eyi (yaxşı), fırın- fırını (soba və təndir), böyük anne – böynənə (nənə) və s. Qrammatik variantlar çox olmasa da, şivədə işlənən leksik vahidləri türkcədəki variantına yaxınlaşdırır və Azərbaycan ədəbi dilindən fərqləndirir. Bunların bir qismi morfoloji quruluşuna görə türk ədəbi dilindən fərqlənməyən (əslində ona yaxınlaşan) sözlərdir. Utancaq sözü Azərbaycan dilinin Kürdəmir şivəsində xırda fonetik dəyişikliklə metatezaya uğrayır, utanğac şəklində işlənir (2, s. 83) (Curcumuş öylədin utanğacı olmaz; Kürdəmir şivəsi). Analoji forma müasir türk dilində müşahidə olunur: utanqaç (7, s. 920) “utancaq”. Digər müştərək sözlər morfoloji quruluş baxımından ədəbi türkcədən fərqlənir. Fərq, bir qayda olaraq, şəkildələrdə özünü göstərir: türk dilində börek (içliyi olan xəmir məhsulu) – Şamaxı şivəsində bərə (düşbərə (7, s. 80; 2, s. 61)), gəbə (hamilə; türk dilində) – gəbəş (7, s. 258; 2, s. 192) (sallaq qarın; Cəlilabad, Kürdəmir şivələri), minder (döşəkçə; türk dilində) – nimdərçə (döşəkçə; Quba şivəsi (7, s. 594; 1, s. 375)), dış (çöl; türk dilində) – dişərmax (cücərmək; Şəki şivəsi (7, s. 170; 2, s. 146)). Dialekt fərqlərinin müəyyən hissəsini semantik variantlar təşkil edir. Azərbaycan dilinin şivələrindəki türkcə ilə müştərək sözlərə aid belə variantları bəzi keyfiyyətlər səciyyələndirir. Semantik variantlar ədəbi türkcədəki qarşılığından məna baxımından fərqlənsə də, adətən kəskin fərqlər yaratmır. Bir çox hallarda müştərək sözün dialekt qarşılığı türk ədəbi dilindəki mənaya yaxınlığı ilə seçilir. Türk dilində nay “saf, təmiz” (insan haqqında deyilir), Azərbaycan dilinin Qərb qrupu şivələrində “hər şeyə inanan”, “sadələvh” anlamlarında

işlənir. Türkiyə türkcəsində (eləcə də digər türk dillərində) dev sözü “iri”, “nəhəng” mənalarını ifadə edir (7, s. 168-169) (türk dilində dev arılar “nəhəng arılar”, dev şiş “böyük şiş”). Qazax şivəsində isə dəv fonetik tərkibində “iri”, “kobud” anlamlarını bildirir (2, s. 136). Yaxud türk dilində kıtır-kıtır zərfi “tikə-tikə”, Qazax şivəsində kıtıl-kıtıl (2, s. 280) “xırda-xırda” mənalarını ifadə edir. Görünür, bu cür sözlər hər iki dil forması– dialekt və ədəbi dil daşıyıcılarının təfəkküründə eyni assosiasiyalar doğurur. Qazax şivəsində kıtıl-kıtıl “xırda- xırda” mənasını verir. Türk dilindəki kıtır- kıtır zərfinin (tikə-tikə) bildirdiyi məzmununda da həcm kiçikliyi ifadə olunur. Lakin hər bir söz ayrılıqda özünəməxsus işlənmə yeri, situasinya ilə səciyyələnir. Sözlərin hər biri müxtəlif ərzaqlarla bağlı kəsmə, doğrama prosesini bildirir. Kıtır- kıtır sözü ətin, Qazax şivəsində isə kıtıl-kıtıl sözü digər ərzağın – qəndin kiçik hissələrə doğranmasını ifadə edir. (Türk dilində: kıtır-kıtır doğramak; Qazax şivəsində: Qəndi kıtıl-kıtıl doğroyruş (2, s. 280)). Yəni sözün təfəkkürdə yaratdığı inikas eyni prosesi nəzərdə tutsa da, fərqli predmetlərlə (obyektlərlə) əlaqələnir və sözlər arasında kiçik mənə fərqinin yaranmasına səbəb olur.

Bəzi halda dialekt sözü türk ədəbi dilindəki mənənin əksini bildirir. Çıxar sözü türk dilində “mənfəət, fayda” mənasındadır (7, s. 128). Azərbaycan dilinin Gəncə şivəsində isə çıxar “məxaric” anlamını ifadə edir (evin çıxarı – evin xərci, ailəyə xərcələnən pul vəsaiti). Yəni şivədəki mənə ədəbi türkcədəki anlamın – gəlir anlayışının əksini bildirir. Bu, görünür, sözün omonimləşmək xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Omonimlik keyfiyyəti adətən müxtəlif leksik mənələrə malik eyni səs tərkibli ixtiyari sözlərdə olur. Bu zaman onların müvafiq leksik- semantik qrupda birləşməsi təsadüfi səciyyə daşıyır. Yəni sözlərin semantik sahəsindəki yaxınlıq bu cür sinifləşmədə əhəmiyyətli rol oynamır. Lakin çıxar sözünün semantik genişliyi ona məxsus mənə sahəsində bir yox, iki semanı əhatə edə bilər. Semalar da, öz növbəsində, bir-birinə yaxın olduqlarından (bu yaxınlıq onları eyni anlayışın əks tərəfləri kimi səciyyələndirir) eyni səs tərkibi onların hər ikisini (ədəbi türkcədə bir, Azərbaycan dilinin şivələrində digər mənəni) əhatə edə bilər. Bu səbəbdən hər iki dil formasındakı mənələr eyni anlayışın əks tərəflərini (əks mənələri) ifadə edə bilər.

Başqa bir halda, müştərək sözdəki mənə dəyişiklikləri mənə daralması ilə müşayət olunur. Hər iki dil formasındakı mənələrin müqayisəsi semantik daralmanın şivə leksikonunda baş verdiyini əks etdirir. Burada dilin özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətləri aparıcı xətlərdən birini təşkil edir. Yəni sözün işlənmə xüsusiyyətləri müxtəlif şəkillərlə kontaktda olmağı, müxtəlif sintaktik konstruksiyaların əhatəsini, eləcə də müxtəlif sözlərlə mənə əlaqələrinin yaradılmasını (və genişlənməsini) tələb edir. Sonuncu fakt sözün mənə əlaqələrinin yenilənməsi, hətta yeni mənələrin (məcazi mənə

olsa belə) üzə çıxması, təşəkkül tapması üçün vacib amildir. Köşə sözü türk dilində “guşə” mənasını (yer, məkan haqqında), Azərbaycan dilinin Ağdam, Füzuli, Culfa şivələrində isə “göndən kəsilmə hissə”ni bildirir (7, s. 580; 2, s. 288). Görünür, şivələrdə köşə sözünün işlənmə məqamındakı dəyişikliklər (sözün məna funksionallığı məkan təyinatından daha kiçik obyektə, predmetə doğru yerini dəyişdiyindən məna yükü də daha geniş kontekstdən daha dar kontekstə doğru irəliləyir) onun növbəti (və yeni) işlənmə kontekstini (situasiyasını) müəyyən edir. Ehtimal etmək olar ki, məna dəyişikliyinə məruz qalmadan öncə söz şivə danışıqında söz birləşməsi tərkibində (gönün köşəsi) işlənmiş, yeni məna əlaqələrinin əmələ gəlməsi və semantik dəyişmə (daralma) də buradan qaynaqlanmışdır. İ. Məmmədov da qeyd edir ki, sözün leksik mənası (dil faktı kimi) qatlardan təşkil olunur (məfhumda predmetin mühüm olan bir neçə əlaməti cəmləndiyi kimi)... Bu qatlar həm sözün ümumi nitq axınından gəlmə mövqeyini müəyyənləşdirir, həm də sözün işlənmə şəraitindən asılı növbələşir, məna qatı üzə çıxır, yaxud dərinə gizləyir. Bu növbələşmə, bütün qatların üzə çıxıb nitq faktına çevrilməsi, dilin ümumi inkişaf səviyyəsi, sosial- mədəni kontekstlə tənzim olunur (5, s. 318).

Müştərək sözdəki məna dəyişikliyi onu ədəbi türkcədəki ekvivalentindən qismən fərqləndirir. Əslində bu cür dəyişiklik də özünəməxsus məna daralması kimi nəzərdən keçirilə bilər. Belə ki, leksik vahid türk ədəbi dilindən ümumilik, Azərbaycan dilinin şivələrində isə eyni anlayışa aid konkretlik bildirir. Sığır sözü müasir türk dilində “iribuynuzlu mal-qara”, Azərbaycan dilinin Ağdam, Cəbrayıl, Göyçay, Qax, İsmayıllı, Qafan, Şəki şivələrində “inək”mənalərini (7, s. 770; 1, s. 432) ifadə edir. Bu, sözün semantik sahəsində vaxtilə türk dillərində mövcud olmuş ikimənalılıqla bağlıdır. Ehtimal ki, sığır sözü tarixən dilimizdə, eləcə də türk dilində həm “inək”, həm də “mal-qara” mənalərini bildirmişdir. Ümumilik və konkretlik anlayışlarının tam diferensiasiyalaşmadığı bəzi dialekt faktlarından da görünür. Belə ki, sığır sözü Qax, Qarakilsə, Şəki şivələrində “naxır” (həmçinin Qazax, Ağstafa, Kəlbəcər Şəmkir şivələrində sığırçı “naxırçı”) mənasında da (Doğasıydı deyin, ineyi sürməmiş sığıra; Şəki şivəsi (1, s. 432)) işləyir. Ancaq sonrakı inkişaf prosesində dil formalarının birində dil faktının ifadə etdiyi ümumilik anlayışı (“mal-qara” mənası), digərində dil faktının ifadə etdiyi konkretlik anlayışı (“inək”mənası; yaxud hər ikisi) sabitləşir. İ.Məmmədovun çoxmənalı sözlər haqqında yazdığı fikirlər burada da yerinə düşür: “Sözlərin malik olduğu çoxmənalılığın məhdudlaşması onun dil semantikasında itmiş mənalərin potensial imkanlarını yaşadır, müvafiq şərait yarandıqda, yaxud ifadə etmə ehtiyacı yarandıqda müvafiq sem yenidən aktuallaşa və sözü yenidən müvafiq semantik sahəsinə daxil edə bilər. Bundan əlavə, bəzən sözün işləklidən

çıxmış, arxaikləşmiş leksik-semantik variantı müəyyən birləşmələr tərkibində yaşayır, köhnə semantik ilişiyini qoruyur (5, s. 236)".

Ədəbi dil ilə yanaşı, dialekt leksikası bir çox cəhətdən dialekt və şivələr üçün də əhəmiyyət daşımamış deyil. K.Musayev yazır ki, bir çox hallarda dialekt, yaxud şivə qruplarının müəyyən edilməsində leksik kriteriya yeganə meyar kimi çıxış edir... Dialekt leksikası hətta Özbəkistan ərazisindəki özbək ədəbi dilinə qarşı dayanan qıpçaq şivələrinin müəyyən olunmasında da əsas rol oynayır (9, s. 45). Oxşar hal Azərbaycan dialektologiyasında da müşahidə edilir. Azərbaycan xalqının etnogenezində və Azərbaycan dilinin təşəkkülündə oğuzlarla yanaşı, qıpçaq tayfalarının da iştirak etdiyi məlumdur. Akademik T.Hacıyev yazır ki, Azərbaycan millətinin antropoloji tədqiqi oğuz-qıpçaq (qıpçaq-oğuz yox, məhz oğuz-qıpçaq) etnogenezisinə apardığı kimi, dili də fonetika, leksika və qrammatikası ilə oğuz-qıpçaq (qıpçaq-oğuz yox, məhz oğuz-qıpçaq) dil xüsusiyyətlərinə bağlanır. M.Kaşğari oğuz və qıpçaq dillərini təxminən eyni xüsusiyyətlər ilə təqdim edir (4, s. 59). Azərbaycan dili şivələrinin təsnifindən bəhs edən A.Hacıyev dialekt xüsusiyyətlərində qıpçaq dilləri elementlərinin iştirakını vurğulayaraq onları iki böyük qrupa ayırır: "Azərbaycan Respublikası ərazisində Azərbaycan dilinin iki böyük ləhcəsindən bəhs etmək mümkündür. Bu ləhcələrdən birində qıpçaq tipli dil ünsürlərinin qalıqları, digər ləhcədə oğuz tipli dil sistemi əlamətlərinin qalıqları daha çox nəzərə çarpır. Birinci ləhcə Şərq və əsasən Şimal qruplarını, ikinci ləhcə əsasən Qərb və Cənub qruplarını əhatə edir (3, s. 298)". Yəni Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsində də şivə leksikonu müəyyənləşdirici (yaxud təsir edən) faktor kimi özünü göstərə bilər. Azərbaycan dilinin şivələrində qıpçaq qrupu türk dillərinə məxsus məlum qrammatik xüsusiyyətlərlə (məsələn: qıpçaq tipli indiki zaman şəkilçiləri – Quba, Dərbənd, Xaçmaz, Muğan, Qərbi Abşeron şivələrində -ad, -əd, -at, -ət; Quba, Corat şivələrində, Muğan şivələr qrupunda -atdı, -ətti; yiyədəm, saladam, gidətdi, oxuyatdı (6, s. 59)) yanaşı, qıpçaq mənşəli leksik vahidlərə də təsadüf edilir. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində qıpçaq sözləri əsasən ədəbi dildə müşahidə olunduğundan şivələrdə bu cür leksik vahidlər yetərincə, tədqiq edilməmişdir. Bununla belə, Azərbaycan müxtəlif (o cümlədən şimal, yaxud başqa bir bölgüyə görə, şimal-şərq qrupu) şivələrində qıpçaq qrupu türk dillərinə məxsus bu cür sözlər işlədilir: aba (Gədəbəy, Quba, Ordubad, Zəngilan şivələrində "ata", Cəbrayıl, Qax, Təbriz, Şəmkir şivələrində "ana" mənalarında); müxtəlif morfoloji quruluşda təmsil olunan əkə (Çəmbərək şivəsində əkəbükə, Qazax şivəsində əkəpükə "yaşlı", "böyük". Bakı şivəsində əkəc "yaşlı", "çoxbilmiş", Qazax, Salyan, Yardımlı şivələrində əkəlix' "böyüklük", "ağsaqqallıq", Lənkəran şivəsində əkəc-əkəc danışmaq "böyük-böyük danışmaq" mənalarında), gənəşmək (Ağdam,

Bərdə, Borçalı, Füzuli, Qazax, Şəmkir, Tərtər, Yevlax şivələrində “məsləhətləşmək”), tanqax (Salyan şivəsində “pul”, “sərmayə”, “var-dövlət”) (1, s. 11, 156, 178, 480) və s.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, 2007
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti, I cilt, A-L. Ankara, 1999
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. B., 1999
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi dərslük : 2 hissədə. I hissə; Bakı:

(Borchali, Kurdamir and Gazakh dialects) and “yay” (Guba and Ordubad accents) have the same synonyms in Turkish and have similar meanings (in Turkish, the word “iyi” is translated as “good”, and the word “yey” means “even better”).

Р.Сулейманова

**Семантические изменения в совместных
диалектных словах с турецким языком
Резюме**

Одной из причин синонимии в совместных диалектах с турецким языком являются изменения в семантическом отношении азербайджанского языка. Слово «dev» по-турецки означает «гигант». Данное слово в Казахском диалекте азербайджанского языка также имеет значение «большой», «грубый». Слово хырсыз в переводе с турецкого означает «вор» и в Джебраильском и Зангиланском диалектах данное слово также имеет такое же значение. Или же, по-турецки, слово «каган» означает «сильный» как и в ленкоранском диалекте азербайджанского языка с небольшими изменениями. А слово хырсыз («вор» на турецком) в Агдаше, Мингячевире употребляется как «сильный». Кроме того, некоторые совместные слова и словосочетания с турецким языком в диалектах Азербайджанского языка сохраняют свои лексико-семантические особенности. Например, слова гювей и дамад как в турецком языке, так и в диалектах Джулфа, Ордубад, Зангилан и Губа имеют значение «зять», употребляясь в формах «дамат» и «гювей»; а слово «эй» (Борчалинский, Кюрдамирский и Казахский диалекты) и «йей» (в диалектах Губа и Ордубад) имеют те же синонимы в турецком языке и имеют схожие значения (в турецком языке слово «iyi» переводится как “хороший”, а слово «yey» имеет значение “еще лучший”).

**Rəyçi: Yadigar Əliyev
Filologiya elmləri doktoru**